

परिच्छेद - ७

सामाजिक क्षेत्र

७.१ जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइ

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले जनसङ्ख्या व्यवस्थापनको कार्यलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य जिम्मेवारीमा राखेको छ। समतामूलक सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक संरचना निर्माणमा योगदान गर्दै हरेक नागरिकलाई गुणस्तरीय जीवनयापनका अवसर वृद्धि गर्न जनसङ्ख्या सम्बन्धी दीर्घकालीन योजना (२०६७-२०८७), जनसङ्ख्या र विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनका कार्ययोजना, दिगो विकास लक्ष्य र राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति, २०७१ कार्यान्वयनमा रहेका छन्। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल तथा साझा अधिकारको कार्य विस्तृतीकरणले योजना, परिवार नियोजन र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई संघ र प्रदेशको साझा जिम्मेवारीको रूपमा लिएको छ भने व्यक्तिगत घटना (जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्ध बिच्छेद र बसाइँ-सराइ) सम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्ने कार्य संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको राष्ट्रिय कार्यसूचीमा रहेको छ। राष्ट्रिय नीति, कार्यक्रम तथा योजनाबद्ध विकासको फलस्वरूप जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८), प्रजननयोग्य उमेरका महिलाको कुल प्रजनन दर २.३ प्रति महिला (नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०७३), जनसाङ्ख्यिक लाभांशको रूपमा रहेको उत्पादनशील जनसङ्ख्या ५७ प्रतिशत र विदेशमा रहेको उत्पादनशील जनशक्ति ७.३ प्रतिशत रहेको छ। यस परिप्रेक्षमा जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइ बहुसरोकारको विषय भएकाले सबै सार्वजनिक नीतिमा पहिलो प्राथमिकताका साथ व्यवस्थापन गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। जनशक्ति विकासको परिचालक तथा प्रयोगकर्ताका साथै उत्पादक र उपभोक्ता समेत। एकातिर प्रजनन दर घट्दै गएको, औसत आयुमा वृद्धि हुँदै गएको र युवा जनशक्ति विदेशिने क्रम जारी छ भने अर्कोतिर ज्येष्ठ नागरिकको जनसङ्ख्या बढ्दो क्रममा रहेको छ। बाह्य तथा आन्तरिक बसाइँ-सराइ उच्च रहेको कारण जनसङ्ख्याको वितरणमा असमानता बढ्दै गएकाले यसबाट आर्थिक उत्पादन र वितरणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने नदिन जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइलाई अन्तरसम्बन्धित विषयको रूपमा व्यवस्थापन गर्नु अपरिहार्य मानिन्छ।

२. प्रमुख समस्या

जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका नीति तथा कार्यक्रमलाई सरकारी, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र तथा नागरिक समाजबाट आन्तरिकीकरण र समन्वय गर्न नसक्नु, तथ्यमा आधारित राष्ट्रिय नीति निर्माण गर्न प्रतिनिधिमूलक अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन नसक्नु, गरिबी, अशिक्षा, भौगोलिक विकटता, अव्यवस्थित बसोबास र बसाइँ-सराइ तथा आप्रवासन र सामाजिक कुरीतिका कारण जनसङ्ख्या र विकासका बीच असन्तुलन हुनु यस क्षेत्रका प्रमुख समस्या हुन्। स्थिर संगठनात्मक संरचनाको अभाव हुनु, विस्तृत एवम् खण्डीकृत तथ्याङ्क सहितको जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सूचना प्रणाली स्थापना हुन नसक्नु, जनसाङ्ख्यिक लाभांशको रूपमा रहेको उत्पादनशील जनशक्तिको आन्तरिक तथा बाह्य आप्रवासनले कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रको उत्पादनमा नकारात्मक असर

पर्नु, विकासको असन्तुलित वितरण तथा जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप जस्ता कारणहरूले मानिसहरूको स्वःस्फूर्त बसाइँ-सराइ प्रभावित भई जनसङ्ख्याको वितरणमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नु, तीव्र रूपमा बढ्दै गएको शहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्न नसकिनु, जनसङ्ख्या व्यवस्थापन, बसाइँ-सराइ, आप्रवास र विकासका बीचमा समन्वयात्मक रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसक्नु जस्ता समस्या समेत यस क्षेत्रमा रहेका छन्।

३. चुनौती तथा अवसर

राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्दा जनसाङ्ख्यिक सूचक र आर्थिक तथा भौतिक विकासका सूचकहरूबीच तादात्म्यता तथा सन्तुलन कायम गर्नु, उत्पादनशील जनशक्तिलाई रोजगारीका माध्यमबाट स्वदेशमै उपयोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु, स्वदेशबाट विदेश र विदेशबाट स्वदेशमा आई बसोबास गर्नेहरूको समुचित व्यवस्थापन गर्नु, उच्चदरमा बढ्दो ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन गर्नु, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी र खानेपानी जस्ता आधारभूत सुविधा सहितको एकीकृत बस्ती विकास गर्नु, सन्तुलित तथा समानुपातिक विकास मार्फत आन्तरिक बसाइँ-सराइलाई व्यवस्थित गर्नु तथा स्थानीय तहमा जनसाङ्ख्यिक सूचना बैंकको निर्माण र विस्तार गर्नु जस्ता चुनौती रहेका छन्।

जनसङ्ख्या सम्बन्धी दीर्घकालीन योजना रहनु, कुल जनसङ्ख्यामा १५ देखि ५९ वर्ष उमेरका जनसङ्ख्याको प्रतिशत उच्च रही जनसाङ्ख्यिक लाभको उच्चतम उपयोग गरी देशको आर्थिक र सामाजिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन सकिने अवस्था रहनु, सानो तथा गुणस्तरीय परिवारको अवधारणालाई अधिकांश नागरिकले आत्मसात गर्नु, जनसङ्ख्या र बसाइँ-सराइको व्यवस्थापन एवम् विकासलाई एकसाथ लैजाने कार्य राज्यको उच्च प्राथमिकतामा रहनु, वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विप्रेषण एवम् सीपलाई राज्यको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लगानी हुने अनुकूल वातावरण बन्दै जानु, पूर्वाधार विकास, हिमाल र पहाडी क्षेत्रमा साना शहर निर्माण, रोजगारीका अवसरको सिर्जना, एकीकृत बस्ती विकास लगायतका कार्यक्रमहरू मार्फत बसाइँ-सराइको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा सबैको मतैक्यता रहनु, जनसङ्ख्या र बसाइँ-सराइ व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायहरूको चासो बढ्दै जानु तथा राज्यका संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट जनसङ्ख्या र बसाइँ-सराइ सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने जस्ता अवसर रहेका छन्।

४. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सोच

उत्पादनशील जनसाङ्ख्यिक स्रोत।

४.२ लक्ष्य

जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइको उचित व्यवस्थापन गर्ने।

४.३ उद्देश्य

१. सबै नागरिकलाई स्वस्थ, सबल र सक्रिय बनाई औसत आयुमा वृद्धि गर्नु।
२. बसाइँ-सराइ तथा शहरीकरणको व्यवस्थापन र जनसाङ्ख्यिक लाभांशको सदुपयोग गर्नु।
३. जनसङ्ख्या सम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई संस्थागत गर्नु।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. किशोर-किशोरी तथा युवाको सुरक्षित यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य, परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व र सुरक्षित गर्भपतन लगायतका सेवालाई अधिकारमुखी कार्यक्रमको रूपमा विकास गर्ने ।	<p>१. सुरक्षित यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य लगायतका सेवालाई अधिकारका रूपमा विकास गरी गुणस्तरीय बनाउँदै पहुँच बढाइनेछ ।</p> <p>२. किशोरी आमाबाट हुने जन्मदर तथा कम उमेरमा हुने गर्भधारणलाई घटाउन, सुरक्षित गर्भपतन तथा यौन शिक्षा र प्रजनन स्वास्थ्य सेवालाई विस्तार गरिनेछ ।</p> <p>३. किशोर-किशोरी तथा युवाहरूको सुरक्षित एवम् जिम्मेवार चालचलन र बानी-व्यहोरा प्रवर्द्धन तथा उनीहरूको जीवनोपयोगी क्षमता विकासको लागि विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>४. बाल विवाह न्यूनीकरण गर्न किशोर-किशोरी तथा युवाहरूको लागि आवश्यक, उपयुक्त र सर्वसुलभ शैक्षिक वातावरणको विकासमा जोड दिइनेछ ।</p> <p>५. किशोर-किशोरी तथा युवाको रोजगारमूलक तथा जीवनोपयोगी शिक्षाको माध्यमबाट क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।</p>
२. जनसाङ्ख्यिक लाभांश सदुपयोग गर्न ज्ञान र सीपमा आधारित रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्ने ।	<p>१. विकास कार्यक्रम र जनसङ्ख्याबीच सामञ्जस्यता कायम गर्दै जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>२. प्रदेश र स्थानीय तहमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापन कार्यलाई स्थानीय आवश्यकता अनुसार सञ्चालन गर्न संस्थागत संयन्त्रको विकास गरिनेछ ।</p> <p>३. जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि विकास साझेदार, सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, सहकारी तथा सामुदायिक संस्थासँगको साझेदारी र सहकार्यलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।</p> <p>४. मानव संसाधन विकासका लागि विस्तृत कार्य योजना बनाई जनसाङ्ख्यिक लाभांशको सदुपयोग गरिनेछ ।</p> <p>५. वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका जनशक्ति तथा संगठित युवा जनशक्तिले आर्जन गरेको सीप, ज्ञान, क्षमता, संस्कृति तथा साधन स्रोतलाई उद्यमशीलता, स्वरोजगार र व्यावसायिक कार्य मार्फत उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।</p>
३. अधिकारमा आधारित लैङ्गिक समानता र समावेशीकरणको माध्यमबाट जनसङ्ख्या र	१. लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको मान्यता अनुरूप जनसङ्ख्या तथा दिगो विकासका कार्यक्रमहरूमा गरिब, सीमान्तकृत, दलित, महिला, बालबालिका, किशोर-किशोरी, असक्त तथा अपांगता भएका व्यक्ति तथा जेष्ठ नागरिकको सहभागितालाई सुनिश्चित गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने नीति लिंदै विद्यमान कानून तथा संस्थागत व्यवस्थामा सुधार गर्ने ।	<p>२. परम्परागत रूपमा नेपाली समाजले अवलम्बन गर्दै आएको पारिवारिक मूल्य र मान्यतालाई सम्मान गर्दै व्यवस्थित परिवारको अवधारणालाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।</p> <p>३. ज्येष्ठ नागरिकको अनुभव, ज्ञान, क्षमता र सीपलाई समाज र राष्ट्र विकासमा लगाउने वातावरण सिर्जना गरिनेछ ।</p> <p>४. क्रमिक रूपमा नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि भइरहेको सन्दर्भमा उनीहरूको लागि सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमहरू तयार गरी सम्बोधन गरिनेछ ।</p> <p>५. केन्द्रीय र प्रादेशिक अस्पतालहरूमा जेरियाट्रिक वार्डको विकास र विस्तार गरिनेछ साथै अन्य अस्पताल एवम् स्वास्थ्य संस्थाहरूमा पनि ज्येष्ठ नागरिकहरूको सहज पहुँचको लागि सामाजिक संघसंस्थासँग समन्वय र सहकार्य गरी दिवा स्याहार तथा प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>६. सीमान्तकृत एवम् लोपोन्मुख जाति (राउटे, कुसुण्डा, चेपाङ, राजवंशी, चमार, मुसहर, वादी, राजी आदि) को संरक्षण गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन र संस्थागत समेत गरिनेछ ।</p> <p>७. राज्यका सबै संरचना र कार्यक्रमहरू अपाङ्गतामैत्री बनाइनेछ ।</p>
४. ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा एकीकृत बस्ती विकासको माध्यमबाट आन्तरिक बसाइँ-सराइ र शहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्ने ।	<p>१. आन्तरिक बसाइँ-सराइबाट स्थानीय बासिन्दा/स्थानेहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासमा विचलन हुन नदिन स्थानीय तहको आवश्यकता अनुसार जनशक्तिको नक्सामाङ्कन गरी विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>२. सातै प्रदेशमा शहरी विकासका सम्भाव्यता भएका स्थानहरूको पहिचान गरी तिनलाई शहरका पूर्वाधारसहित यातायात तथा सूचनाका सञ्जालले जोडिनेछ भने ग्रामीण समुदायमा बसोबास गर्नेलाई सञ्जालमा जोडिन प्रोत्साहन गरिनेछ ।</p> <p>३. ग्रामीण, दुर्गम तथा पछाडि परेका क्षेत्रमा शिक्षा, स्वास्थ्य, भौतिक पूर्वाधार निर्माणको समानुपातिक विकासमा जोड दिँदै, रोजगारी र अवसरको सिर्जना गरिनेछ ।</p> <p>४. जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइ सम्बन्धी एकीकृत विकास प्याकेज तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>५. विकास आयोजनाको सञ्चालन पूर्व जनसाङ्ख्यिक प्रभाव मूल्याङ्कन गरिनेछ ।</p>

रणनीति	कार्यनीति
	६. विदेशी नागरिकहरूको आप्रवास, तिनको सङ्ख्या र विशेषता समेतका आधारमा आप्रवास प्रवृत्तिलाई नियमन गरिनेछ ।
५. जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइ सम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापनलाई गुणस्तरीय तथा प्रविधिमैत्री बनाई अध्ययन, अनुसन्धान, सर्वेक्षण, प्रक्षेपण, विश्लेषण गरी जनसङ्ख्या सूचनालाई व्यवस्थित गर्ने ।	<p>१. जन्म, विवाह, बसाइँ-सराइ र मृत्युजस्ता व्यक्तिगत घटनाको दर्ता प्रणालीलाई प्रोत्साहन गर्नुका साथै कानूनी रूपमा समेत अनिवार्य गराइनेछ ।</p> <p>२. मृत्युको कारण परीक्षण गर्ने व्यवस्थाको विकासका साथै स्वास्थ्य संस्थामा हुने मृत्यु तथा जन्मलाई समेत विद्युतीय-व्यक्तिगत घटना दर्तासँग आबद्धता गरिनेछ ।</p> <p>३. स्थानीय तहमा राखिने तथ्याङ्कलाई राष्ट्रिय मूल सञ्जालसँग आबद्ध गरी नियमित रूपमा जनसाङ्ख्यिक सूचना अद्यावधिक हुने प्रणालीको विकास तथा सम्प्रेषणको व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>४. विकास आयोजना तर्जुमा गर्दा पूर्व सम्भाव्यता अध्ययन प्रणालीलाई पारदर्शी र वैज्ञानिक बनाइनेछ ।</p> <p>५. आन्तरिक र बाह्य बसाइँ-सराइ सम्बन्धी अभिलेखन र तथ्याङ्क प्रणालीलाई व्यवस्थित गरिनेछ ।</p> <p>६. जनसङ्ख्या तथा बसाइँ-सराइ, विकास र वातावरणबीच समन्वय र सहकार्य गर्दै जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समग्र विकासको अभिन्न अंगको रूपमा संस्थागत गरिनेछ ।</p> <p>७. जनसङ्ख्या र विकासका विविध क्षेत्रमा हुने अध्ययन र अनुसन्धानहरूको नियमितता, एकरूपता तथा गुणस्तरीयता कायम गर्न एवम् तिनका निष्कर्षहरूको राष्ट्रिय नीति निर्माण एवम् योजना तर्जुमामा उपयोग गर्नका लागि केन्द्रीय तहमा एक नियामक निकायको व्यवस्था गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

मानव विकास सूचकाङ्क ०.५७९ बाट ०.६२४ पुगेको र नागरिक सन्तुष्टिको अनुभूति सूचकाङ्क ४.७ बाट ५.१ पुगेको हुनेछ । कुल प्रजनन दर प्रतिस्थापन स्तर २.१ कायम भएको हुनेछ । पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाको जन्मदर्ता ६३ प्रतिशतबाट शत प्रतिशत पुगेको हुनेछ । जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सूचना प्रणाली मार्फत जनसङ्ख्याको अद्यावधिक तथ्याङ्क उपलब्ध भएको हुनेछ ।